

УДК 94(477.54)"1919":[352.07:614.4] **Ігор Логовський**
РОБОТА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ ПО БОРОТЬБІ З ЕПІДЕМІЄЮ
ТИФУ У ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (перша половина 1919 р.)

У статті досліджується діяльність більшовицької влади по боротьбі з епідемією висипного тифу на Харківщині під час першого захоплення території губернії у січні–червні 1919 р. В результаті були ліквідовані земські лікарська та санітарна організації, кількість лікарів скоротилася більше, ніж в двічі, ліки та засоби дезінфекції більшовицький «Фармпод» конфіскував з аптек та лікарень, і вони стали недоступні цивільному населенню. Більшовики фінансували лише 5% кошторису протитифозних заходів, мобілізували до Червоної армії медперсонал, а решті не сплачували зарплатню, не забезпечили роботу утилізаційного заводу, для військових потреб конфіскували міські санітарні автомобілі. Кількість тифозних ізоляторів скоротилася на 10%, їм не вистачало дров, медикаментів, медичних працівників та обслуги. Створені більшовиками санітарно-епідемічні підвідділи копіювали відповідні земські органи, тільки не профінансовані, не самостійні, обмежені в кадрах. Хворих на тиф цивільних виганяли з лікарень та ізоляторів, щоб лікувати червоноармійців, що призвело до різкого погіршення епідемічної ситуації. Роблячи все для військової перемоги, більшовицька влада фактично, під час безпрецедентної епідемії тифу, кинула місцеве населення Харківщини напризволяще. В результаті за півроку панування більшовиків, з січня по червень 1919 р., кількість хворих на тиф у Харківській губернії зростає у 65 разів. Діяльність більшовицької влади по боротьбі з епідемією тифу виявилась вкрай не ефективною, ситуацію вдалося стабілізувати лише після відступу Червоної армії відновленій земській санітарно-медичній організації.

Ключові слова: Харківська губернія, земство, висипний тиф, зворотній тиф, дезінфекційні камери, тифозні ізолятори, «Чрезсыптиф», «Губкомздрав», «Фармпод».

Игорь Логовский
РАБОТА БОЛЬШЕВИСТСКОЙ ВЛАСТИ ПО БОРЬБЕ С ЭПИДЕМИЕЙ
ТИФА В ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ (первая половина 1919 г.)

В статье исследуется деятельность большевистской власти по борьбе с эпидемией сыпного тифа на Харьковщине во время первого захвата территории губернии в январе-июне 1919 г. В результате были ликвидированы земская медицинская и санитарная организации, количество врачей сократилось более чем в двое, лекарства и средства дезинфекции большевистский «Фармпод» конфисковал у аптек и больниц, и они стали недоступны гражданскому населению. Большевики финансировали только 5% сметы противотифозных мер, мобилизовывали в Красную армию медперсонал, а остальным не платили зарплату, не обеспечили работу утилизационного завода, для военных нужд конфисковали городские санитарные автомашины. Количество тифозных изоляторов сократилось на 10%, им не хватало дров, медицинских работников и обслуги. Созданные большевиками санитарно-эпидемические подотделы копировали соответствующие земские органы,

только не профинансированные, не самостоятельные, ограниченные в кадрах. Больных тифом гражданских лиц выгонял из больниц и изоляторов, чтобы лечить красноармейцев, что привело к резкому ухудшению эпидемической ситуации. Делая все для военной победы, большевистская власть во время беспрецедентной эпидемии тифа фактически бросила местное население на произвол судьбы. В результате за полгода большевистской власти, с января по июнь 1919 г., количество больных тифом в Харьковской губернии выросло в 65 раз. Деятельность большевистской власти по борьбе с эпидемией тифа оказалась крайне неэффективной, ситуацию удалось стабилизировать только после отступления Красной армии возрожденной земской санитарно-врачебной организации.

Ключевые слова: Харьковская губерния, земство, сыпной тиф, возвратный тиф, дезинфекционные камеры, тифозные изоляторы, «Чрезсыптитиф», «Губкомздрав», «Фармпод».

Igor Logovskiy

BOLSHEVIKS AUTHORITIES' RESPONSE TO EPIDEMIC OF TYPHUS IN KHARKOV PROVINCE (THE FIRST HALF OF 1919).

In this article, the author researches the work of Bolsheviks authorities aimed at combating the epidemic of typhus during the first seizure of Kharkov province in January-June 1919. As a result, Zemstvo medical and sanitary organizations were eliminated, the amount of doctors decreased by half, drugs and means of disinfection were removed from pharmacies and hospitals by Bolsheviks' "Farmpod" and they became inaccessible to the civilian population. The Bolsheviks financed only 5% of the estimates of typhoid measures against typhoid, mobilized to the Red Army nursing staff and didn't pay salaries to the rest, did not organize the work of the utilization plant, confiscated urban sanitary cars for military use. The number of typhoid insulators decreased by 10%, because of the lack of firewood, medicines, medical staff and services. The Bolsheviks' sanitary-epidemiological subdivisions copied the relevant district authorities, but were not funded, independent and lacked the staff. Patients with typhoid were expelled from hospitals and isolators in order to treat the Red Army soldiers instead, which led to a sharp deterioration of the epidemiological situation. Devoting all the resources to the military victory Bolsheviks authorities threw the local population of the Kharkov region to its fate during the unprecedented typhoid epidemic. As a result, at the half a year of Bolshevik power, from January to June 1919, the number of patients with typhoid in the Kharkov province increased by 65 times. The efforts of the Bolsheviks authorities to combat the typhoid epidemic proved extremely ineffective, the situation was stabilized by the restored Zemstvo sanitary-and-medical organization only after the retreat of the Red Army.

Key words: Kharkov province, zemstvo, typhus, recurrent fever, disinfection cameras, typhoid isolation units, "Chrezytytif", "Gubkomzdrav", "Farmpod".

Внаслідок подій Першої світової та Громадянської війн у Харківській губернії в 1919 р. вирувала епідемія висипного тифу, що була безпрецедентною за масштабами. Ще з 1914 р. на території українських губерній було сконцентровано 62,5% російських військ [2, арк. 77], а до Харківщини, яка і так була однією з найбільш густонаселених в Російській імперії, хлинув потік біженців, поранених та полонених. Земська губернська медична та санітарна організації були переведені на військовий режим, але, зважаючи на надзвичайну важливість санітарних лікарів, царська влада їх не мобілізувала. Спочатку санітарні лікарі мали по 3-4 помічника-фельдшера, але з січня 1915 р., згідно законів військового часу, їм підпорядкували медичні відділення повітових земств, і штат помічників зріс до 35 осіб [2, арк. 186]. Санітарні лікарі зустрічали санітарні потяги, розподіляли поранених, оглядали біженців, полонених, видавали вакцину від шлункового тифу, проводили в лазаретах щеплення проти віспи тощо. Наприклад, у Вовчанському повіті на 1 січня 1915 р. працювало 49 (!) шпиталів з штатом в 300 осіб (в основному в приміщеннях шкіл), до яких потрапило 26376 поранених. Крім того, з фронту постуило 816 хворих на холеру, і 613 – на висипний та зворотний тиф, 15000 біженців та 13000 полонених! Але навіть в таких умовах повітові санітарні лікарі протягом року провели лекції для місцевого населення щодо якості питної води та запобігання епідемії, які відвідали 2250 чол., перевірили дитячі притулки, школи, робили щеплення проти віспи, доправили на бактеріологічний аналіз 12 зразків води [2, арк. 189]. Навіть в надзвичайних умовах війни, завдяки наполегливій роботі земської медичної та санітарної організацій, з серпня 1914 р. до кінця 1917 р. Харківському регіону вдалося уникнути значних спалахів холери та тифів. У другій половині 1918 р. ситуація почала кардинально змінюватись, незважаючи на те, що військовополонені німці, чехи, австрійці покинули межі губернії. Харківська губернія стала ареною Громадянської війни. Її наслідками для Харківщини став різкий економічний занепад, збільшення потоку біженців, скупченість, обмежений доступ великих груп населення до найважливіших елементів гігієни – гарячої води, лазень, чистого одягу, нестача палива, мила, медикаментів тощо, стрімке погіршення санітарного стану. Все це призвело до розповсюдження вошей, які стали причиною висипного тифу.

Актуальність дослідження. Проблеми боротьби з епідемічними захворюваннями в умовах громадянського конфлікту та великої кількості біженців актуальні і сьогодні, і, на жаль, будуть актуальними у найближчому майбутньому. Виходячи з цього, цікаво і корисно вивчити негативний досвід та

помилки боротьби більшовиків з епідеміями висипного тифу у Харківській губернії під час першого панування Радянської влади у січні–червні 1919 р.

В історичній літературі діяльність більшовицької влади Харківської губернії по боротьбі з епідемією висипного тифу протягом першої половини 1919 р. лишилася поза увагою істориків. Для праць радянського періоду, з одного боку, характерним є замовчування роботи земств по боротьбі з епідемією висипного тифу, підтриманню санітарно-епідемічного контролю у період Громадянської війни, що зумовлено ідеологічними підвалинами. З іншого боку, зважаючи на результати, не досліджувалась чи свідомо замовчувалась і ефективність більшовицької влади у боротьбі з епідемією висипного тифу у цей період. Деякі відомості наводяться у працях С.А. Томіліна [23; 24], К.Г. Васильєва та А.Е. Сегала [1], М.Н. Соловйова [22], Л. Н. Карпова [14], але вони не досліджують, які наслідки насправді мала протиепідемічна робота Радянської влади на Харківщині у першій половині 1919 р., і регіональну специфіку цього боку діяльності більшовиків не розглядають. В останні роки з'явилися праці російських і вітчизняних дослідників, де висвітлюються деякі аспекти діяльності більшовицької влади різних губерній Росії по боротьбі з епідемією тифу, підтриманню санітарного стану під час Громадянської війни. Це, насамперед, роботи А.В. Нікітіної [15], Т.Р. Різванової [20], І.В. Семенченко [21], В.В. Єрмакової [13], І.М. Логовського [16; 17; 18; 19]. Проте і в цих роботах не знайшла відображення справжня сутність діяльності більшовицької влади по боротьбі з епідемією висипного тифу в найтрагічніший період Громадянської війни, під час першого захоплення Харківської губернії, що й потребує додаткового вивчення.

Джерельну базу даної статті складають листи дільничних та санітарних лікарів до земських повітових правлінь та радянських органів влади, розпорядження радянського «Губкомздраву» та його листування зі «Чрезсыптимом», Спільною лікарів, біржею праці, евакуаційним комітетом тощо, протоколи засідань санітарно-виконавчих комісій, звіти земських повітових правлінь та губернського правління, виявлені в Державному архіві Харківської області та вперше введені у науковий обіг [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12].

Метою роботи є дослідження роботи більшовицької влади Харківської губернії по боротьбі з епідемією висипного тифу протягом січня-червня 1919 р. – під час першого панування Радянської влади на Харківщині в умовах Громадянської війни.

На 1 січня 1919 р. в підпорядкуванні харківського губернського земства було 137 лікарських дільниць, 101 лікарня, 50 дезінфекційних камер, 415 лікарів, 10 санітарних лікарів, 450 фельдшерів, 80 стаціонарних інфекційних бараків. Бараки були розраховані на 1500 хворих, ще 1700 одразу могли прийняти лікарні. Та вже на кінець грудня 1918 р., коли з Донбасу почали наступати більшовики, кількість хворих на висипний тиф підскочила з 322 до 2500 осіб. В зв'язку з різким зростанням кількості хворих 10 січня 1919 р. губернська земська управа заборонила земському медперсоналу без спеціального дозволу залишати робочі місця. Типовою є перепустка від 17

січня 1919 р. епідемічного лікаря Р.Д. Кузнецової: «...она состоит врачом при тифозных бараках для беженцев, имея на своем попечении 200 больных, нуждающихся в ее попечении, почему не может быть отпущена более как на два часа» [6, арк. 8]. Одним з дієвих заходів стало залучення до боротьби з тифом студентів-медиків, яких за поданням повітових земств призначала епідемічними лікарями губернська управа. Всього з листопада 1918 р. в боротьбі з висипним тифом земські органи задіяли 27 «епідемічних студентів», як інколи називали їх у документах [4, арк. 19; 7, арк. 51].

На початку січня перші загони Червоної армії увійшли в Харківську губернію, а на початку лютого більшовики повністю захопили Харківщину. Радянський уряд переїхав до Харкова, а 10 лютого 1919 р. більшовицька влада розігнала губернську земську управу та всі її органи [5, арк. 115]. Земський лікарський персонал примусово приписали до більшовицького Губернського комітету охорони здоров'я – «Губкомздраву». Розпорядженням від 16 лютого Губкомздрав визнав дійсними всі санітарні інструкції губернського земства та порядок дій епідемічних лікарів до спеціального розпорядження [5, арк. 123]. Для боротьби з масовими інфекційними хворобами у Губкомздраві створили санітарно-епідеміологічний підвідділ, відповідні підвідділи створили і в повітах. У більшовиків була і центральна Надзвичайна комісія по боротьбі з висипним тифом – «Чрезсыптитиф», осередок якої діяв на Харківщині, проте таке дублювання функцій було не на користь справі. Ось типовий зразок «роботи» «Чрезсыптитифа»: лист до Губкомздраву «предчрезсыпткомтитифа» товариша Ретинської від 16 лютого 1919 р.: «Обращаем Ваше внимание на весьма серьезное положение с эпидемией сыпного тифа в с. Немышле. Эпидемия достигает ужасающих размеров. Чуть ли не в каждом доме имеются больные, остающиеся почти без всякого врачебного ухода. Медикаментов совсем нет. Требуются немедленные экстренные меры, кои вам предлагаем принять» [5, арк. 136]. Фактично з тифом боролось теж саме губернське земство, тільки під егідою більшовиків, позбавлене самостійності та фінансування. Так, тільки наприкінці березня більшовики затвердили посадові оклади медперсоналу. Питання довго не вирішував Народний комісаріат праці, і більшість медиків не отримувала зарплатню взагалі, поки 12 червня 1919 р. Харків не зайняла Добровольча армія. Типовим є звернення до губернської земської управи правління Спілки лікарів від 21 серпня 1919 р. з проханням виплатити грошове утримання епідемічним лікарям Міллеру та Юфу за п'ять місяців роботи при більшовиках [5, арк. 236]. За підрахунками епідемічних лікарів, з січня 1919 р., коли різко посилилась епідемія тифу, щомісячна потреба в коштах на боротьбу з ним (медикаменти, утримання лікарень та бараків, харчування хворих, дрова, транспорт, платня медперсоналу тощо) становила 3 млн. руб. З лютого по червень 1919 р. більшовики виділяли на боротьбу з тифом не більш, ніж 145 тис. руб. на місяць [4, арк. 67], тобто у 20 разів менше від потреби! Як свідчать документи, життя та здоров'я цивільного населення Харківщини мало для більшовиків щонайменше другорядне значення. Головним було зміцнення та посилення боєздатності червоноармійських загонів, бодай за рахунок життя та здоров'я місцевого населення. Наприклад, вже 13 січня 1919 р. Куп'янська

повітова земська управа отримала наказ командира IV дивізії більшовиків Дибенка відкрити силами земства та за його рахунок шпиталь для червоноармійців. Вже 19 січня шпиталь, влаштований у приміщенні Духовного училища земськими лікарями Кузнецовим, Успенським та Ноткіною, запрацював. Та без нагляду лишилися хворі на висипний тиф у переповненій міській лікарні, бо лікарів заставляли працювати насамперед у шпиталі [11, арк. 38]. Не змінилась ситуація і після офіційного звернення радянського повітового підвідділу охорони здоров'я від 16 березня 1919 р. до «Губкомздраву» [11, 79]. У селищі Пересічне 24 лютого більшовики вигнали цивільних хворих на тиф з шпиталю Всеросійської спілки земств (ВСЗ) [8, арк. 117], 26 лютого така ж доля спіткала 40 хворих з Мереф'янського шпиталю ВСЗ, який зайняли 210 червоноармійців, а цивільних перевели у не функціонуюче приміщення старої лікарні, де навіть не топили [4, арк. 91]. 15 лютого 1919 р. в Харкові більшовики для потреб червоноармійців конфіскували земську автомобільно-санітарну колону з 5 машин [5, арк. 243]. Це унеможливило виїзд епідемічних загонів у повіти та термінову допомогу хворим. Вже 20 лютого 1919 р. більшовики розпочали мобілізацію до Червоної армії земських медиків від 45 до 55 років, як чоловічої статі, так і жінок, які не потрапили під військові мобілізації [5, 196]. Це призвело до гострої нестачі медперсоналу для боротьби з тифом у губернії. Станом на травень 1919 р. в губернії лишилося всього 185 лікарів, кількість тифозних бараків скоротилася до 72 [4, арк. 67]. Наприклад, в Старобільському повіті більшовики мобілізували 10 лікарів, залишивши на величезну територію всього 11 лікарів. 14 липня 1919 р. Старобільська повітова земська управа в листі до губернського правління давала таку оцінку: «..после ухода из уезда советской власти, захватившей с собою многое из медикаментов, дезинфицирующих средств и госпитального имущества, положение врачебных организаций уезда сделалось критическим» [4, арк. 70]. В листі від 21 лютого до Губкомздраву лікар селища Липці Харківського повіту, де протягом двох тижнів на тиф захворіло 90 осіб, зазначав: «...главным гнездом тифа являются беженцы, находящиеся в голоде и холоде, многие едят один бурак. Но тифозный барак до сих пор не открыт, так как нет доктора и хотя бы двух фельдшеров» [5, арк. 311]. Подібних звернень з повітових медичних відділків нараховується не один десяток. За далеко неповними даними, протягом березня-квітня 1919 р. санітарно-епідемічний підвідділ «Губкомздраву» давав запит до біржі праці та Спілки лікарів на 78 фельдшерів, 30 медичних сестер, 5 епідемічних лікарів для відправки на боротьбу з тифом у повіти, та не отримав жодного медика з-за браку персоналу [6, арк. 78, 81, 85–86, 93].

Крім браку медиків, найгострішими проблемами у боротьбі з тифом стали нестача медикаментів та коштів. Більшовицький фармацевтичний підвідділ – «Фармпод» – конфіскував у приватних аптек та оптових торговців всі медикаменти, хірургічні та перев'язочні матеріали [3, арк. 48]. Щоправда, за частину товару більшовики розраховалися готівкою (яку до цього конфіскували у Державному та Казанському банках Харкова Відступаючи в червні 1919 р., більшовики вивезли з банків та казначейства геть всю готівку.). Більшовики не видавали ніяких документів ні при конфіскації, ні при купівлі. В решті решт

аптечний товар опинився на складах губернської земської лікарні, де також лікували червоноармійців. Це призвело у першій половині 1919 р до різкого зростання масштабів епідемії висипного тифу. Наприклад, у порівнянні місяць до місяця з 1918 р. в лютому кількість нових хворих виросла в 3 рази, в березні – в 2,2 рази, а в квітні-травні – в 6 разів! [4, арк. 101; 6, арк. 138] Погіршувало ситуацію те, що тиф не обминав і самих медиків: з серпня 1918 р. по липень 1919 р. в губернії на тиф хворіли 97 лікарів, 90 фельдшерів, 149 медичних сестер, 759 чол. молодшого персоналу [6, арк. 208]. Типовими були такі листи до санітарно-епідемічного підвідділу «Губкомздраву»: «Врач Ольшанского участка П.М. Агеенко сообщает, что ввиду увеличения эпидемии тифа, давшего к 23 февраля с. г. 45 заболеваний и расширения инфекционного барака врач не в состоянии справиться с работой, тем более, что из 2-х сестер барака обе заболели» (4 березня 1919 р.) [4, арк. 92]. «В ответ на ваше отношение от 4 сего апреля сообщаем, что в Основянском сыпно-тифозном бараке работает 3 врача, 2 из которых заболели, в том числе А.И. Невструева. В бараке имеется 100 коек для больных» (8 квітня 1919 р.) [5, 306].

Однією з причин поширення висипного тифу стало значне погіршення санітарного стану в губернії. Це призводило до розповсюдження пацюків, що були переносниками тифозних вошей. У наказі більшовицького коменданта Харкова від 18 лютого 1919 р. відзначалось: «...на окраинах города часто валяются трупы павших животных, и голодные собаки растаскивают внутренности и отдельные части животных по окрестностям и даже в центре города. В силу общего экономического кризиса настоящего времени, дороговизны на мясные продукты нужно допускать использование трупов и в пищу (!), особенно среди беднейшего татарского населения» [6, арк. 141]. Палих тварин звозили до земського утилізаційного заводу, але при більшовиках він не працював, і навесні сам став величезною епідемічною загрозою місту [6, арк. 153]. В повітах, де утилізаційних заводів не було, трупи тварин треба було закопувати на глибину не менш двох аршин (1,5 м), та взимку цього не робили. За фактом не було контролю за станом колодязів, водопоїв, базарів, ретирадних ям.

За майже півроку більшовицької влади епідемічна ситуація з висипним та зворотнім тифом стала, за висловом сучасників, катастрофічною [7, арк. 45]. За підрахунками відтвореного в червні 1919 р. відділу народного здоров'я губернської земської управи, за перші 6 місяців 1919 р. на Харківщині зафіксували в цілому 65000 хворих на висипний тиф [4, арк. 104]. Це було більше, ніж загалом за попередні 20 років, а рівень захворювань на тиф підскочив у 65 разів! [4, арк. 105] Найбільше від тифу потерпали Харківський, Валківський, Зміївський, Богодухівський та Вовчанський повіти, всього ж на початок червня в губернії лишалось 10293 хворих на тиф [8, арк. 39; 9, арк. 59]. Безумовним, на наш погляд, є зв'язок між швидким поширенням епідемії тифу на Харківщині та руйнацією більшовиками земської медицини та санітарії.

В середині червня 1919 р. 9 з 11 повітів Харківської губернії та сам Харків зайняла добровольча армія Денікіна. Решту – Лебединський та

Сумський повіти – денікінці зайняли повністю з 1 по 8 серпня [7, арк. 23]. Протягом 3-х днів денікінська влада відновлювала земські самоврядні органи. В результаті заходів, вжитих губернським земством, епідемічну ситуацію з висипним тифом вдалось стабілізувати. Вже на кінець вересня 1919 р. захворюваність на висипний тиф знизилася до показників початку грудня 1918 р, і лишалась на такому рівні до повернення червоних. В грудні 1919 р. радянська влада остаточно відновилась на Харківщині.

Таким чином, боротьба більшовицької влади з епідемією тифу в Харківській губернії у першій половині 1919 р. виявилась вкрай неефективною. Влада Рад зламала земську протиепідемічну медичинську та санітарну організації, а радянські протиепідемічні органи в той період виявились малодійними. Мобілізація до Червоної армії лікарів, повна конфіскація з лікарень, аптек, оптових комор медикаментів та засобів дезінфекції, відправка хворих на тиф цивільних з лікарень заради лікування військових, занепад утилізаційного заводу тощо унеможливили боротьбу з епідемією та різко погіршили ситуацію. Навіть, зважаючи на тяжкі умови Громадянської війни, більшовики робили вкрай мало для захисту цивільного населення Харківщини від тифу, бо спрямовували всі сили та ресурси до Червоної армії. Дублювання функцій більшовицькими протиепідемічними органами, відсутність як належного фінансування протиепідемічних заходів, так і грошового утримання медперсоналу стали важкими для населення Харківського регіону помилками влади Рад. протиепідемічних заходів. Лише завдяки відновленню денікінською владою земської медицини та санітарії, фінансування протиепідемічних заходів, масштаб епідемії висипного тифу вдалося значно знизити.

Джерела та література

1. Васильев К.Г., Сегал А.Е. История эпидемий в России / К.Г. Васильев, А.Е. Сегал. – М.: Наука, 1960.
2. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 304. Харківська губерньська земська управа, оп. 1, спр. 2253, 213 арк.
3. ДАХО, ф. 304. Харківська губерньська земська управа, оп. 1, спр. 2259, 74 арк.
4. ДАХО, ф. 304. Харківська губерньська земська управа, оп. 1, спр. 2262, 103 арк.
5. ДАХО, ф. 304. Харківська губерньська земська управа, оп. 1, спр. 2265, 347 арк.
6. ДАХО, ф. 304. Харківська губерньська земська управа, оп. 1, спр. 2267, 212 арк.
7. ДАХО, ф. 304. Харківська губерньська земська управа, оп. 1, спр. 2268, 106 арк.
8. ДАХО, ф. 304. Харківська губерньська земська управа, оп. 1, спр. 2269, 221 арк.
9. ДАХО, ф. 304. Харківська губерньська земська управа, оп. 1, спр. 2271, 94 арк.

10. ДАХО, ф. 304. Харківська губернська земська управа, оп. 1, спр. 2273, 129 арк.

11. ДАХО, ф. 304. Харківська губернська земська управа, оп. 1, спр. 2274, 154 арк.

12. ДАХО, ф. 304. Харківська губернська земська управа, оп. 1, спр. 2280, 7 арк.

13. Логовський І.М. Робота місцевих органів влади та земських органів Харківської губернії по запобіганню та ліквідації епідемій холери (початок ХХ ст.) / І.М. Логовський // Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія / Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2013. – Вип. 49. – С. 156–160.

14. Логовський І.М. Робота місцевих органів влади Харківської губернії по покращенню санітарних умов життя та благоустрою населених пунктів (початок ХХ ст.) / І.М. Логовський // Вісник національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – № 61 (10-34). – Харків: ХНУ «ХПІ», 2013. – С. 65–70.

15. Логовський І.М. Робота місцевих органів влади та земств Харківської губернії щодо запобігання та припинення епідемій віспи (друга половина – початок ХХ ст.) / І.М. Логовський // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1088. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 170. – С. 39–43.

16. Логовський І.М. Робота Харківського губернського земства по запобіганню епідемій та покращенню санітарного стану (початок ХХ ст.) / І.М. Логовський // Вісник національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – № 54 (1096). – Харків: ХНУ «ХПІ», 2014. – С. 62–72.

17. Ризванова Т.Р. Социально-экономические причины распространения эпидемий на Южном Урале в конце XIX – в начале XX в. / Т.Р. Ризванов // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 28 (166). История. – Вып. 34. – С. 81–85.

18. Семенченко И.В. Совершенствование земствами медицинского обслуживания населения на Урале в 1900–1918 гг. / И.В. Семенченко // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – Серія: Социально-гуманитарные науки. – Вып. № 17 (72). – 2006. – С. 57–62.

19. Соловьев М.Н. Из прошлого и настоящего по борьбе с эпидемиями на Украине / М.Н. Соловьев // Профилактическая медицина. – 1928. – № 12. – С. 16–28.

20. Томилин С.А. Материалы по заболеваемости населения Украины / С.А. Томилин: [приложение к журналу «Профилактическая медицина», вып. 1] // Профилактическая медицина. – 1924. – № 11–12. – С. 70–78.

21. Томилин С.А. Основные демографические показатели Украины за последние годы в их сопоставлении с показателями довоенного времени / С.А. Томилин // Профилактическая медицина. – 1929. – № 12. – С. 15–27.